

СОЦІАЛЬНА АКТИВНІСТЬ – ШЛЯХ ДО ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ХХІ СТОЛІТТЯ

Постановка проблеми. Бурхливий суспільний розвиток на фоні постійних інформаційно-економічних удосконалень, оновлення педагогічних концепцій виховання, посилюють значення формування якостей конкурентноспроможної особистості і роблять проблему виховання соціальної активності школяра особливо актуальною та вагомою. Крім того, актуальність проблеми обумовлена очевидною кризою педагогічних цілей і цінностей, що виявляється не тільки в теорії, але, на жаль, – найгостріше, у виховній практиці, і зумовлює потребу об'єктивного аналізу педагогічної теорії і практики з позицій оцінки внеску вчених і педагогів-практиків у розвиток педагогіки і створення нових технологій виховання соціальної активності учня.

Національна доктрина розвитку освіти акцентує увагу на усвідомленні необхідності грамотного застосування у навчально-виховному процесі науково-творчого підходу, педагогічно-коректного супроводу формування соціальної активності молодших школярів. Що ґрунтується на диференційованих принципах вільного, відповідального вибору, розкритті та реалізації потенційних можливостей учнів, їх позитивному спрямуванні (від «єгоцентризму» до «соціоцентризму»). Особливе значення приділяється розвитку активності учнів (у широкому сенсі): як міри цілеспрямованого, планомірного пізнання, здатності до спілкування, свідомої трудової та соціальної діяльності, перетворенню навколишнього середовища й власної особистості. Сьогодні соціальна активність виявляється у таких якостях, як відповідальність, ініціативність, самостійність, сумісна творча діяльність учнів і педагогів.

У цьому зв'язку, одним із перспективних завдань шкільної освіти є не тільки успішна соціалізація учнівської молоді, а й розвиток їх індивідуальних творчих здібностей («створи» замість «повтори»), підтримка їх особистої самоцінності, ініціювання та розширення соціальних аспектів їх діяльної активності, і що важливіше, формування їх соціальної активності як засобу життєтворчості дитини. Адже національна школа розвивається разом із нацією, завдяки нації і для нації, покликана скоординувати дії значної частини співтовариства для збереження та поліпшення умов соціального життя. Саме тому, в центр пошуку нині ставиться проблема особистісної цінності, як самовартісної форми соціальної активності людини [2, 11].

Однак, слід зауважити, що ці процеси не можуть здійснюватися без опори на минулий педагогічний досвід, на те позитивне, що накопичено на всіх етапах розвитку вітчизняної освіти і педагогічної думки. Ми гадаємо, що в цьому плані вельми значним є звернення до аналізу науково-педагогічних поглядів, думок педагогів минулого століття (кінця ХІХ – початку ХХІ століття), що з новою силою примусило звучати проблему виховання

соціальної активності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Опрацьована психолого-педагогічна література свідчить про те, що проблема соціальної активності, багатогранність її виховних аспектів завжди були в полі зору науковців. Аналізу проблеми виховання соціальної активності учнів був присвячений цілий ряд досліджень П. Конанихіна, Т. Коннікова, А. Лутошкіна, І. Мар'єнко, А. Мудрика, М. Рожкова, Л. Спіріна, Л. Уманського, С. Хозе, Г. Філонова, М. Яценка. Вчені І. Панцхава, Т. Даутов, Л. Сохань, Г. Батіщев і частково Л. Буєва – загальнофілософський підхід; Г. Гак, Г. Смірнов, М. Петросян, В. Тугарінов, Г. Френцев – соціологічний підхід. Слід відзначити, що вперше (50-60-ті роки ХХ ст.) соціальна активність стає предметом самостійного соціологічного дослідження у роботах В. Архангельського, Ю. Волкова, А. Капто, І. Стогнія, А. Цабалова. Якнайповніше підійшли до розробки структури соціальної активності В. Мордковіч, А. Зосімовський, В. Коган, Ю. Бухалов, Е. Якуба, Т. Богданова, Т. Лапіна, Н. Трет'яков, Б. Вульф, Т. Мальковська.

В останні роки захищено ряд дисертацій, що висвітлюють різні аспекти досліджень соціальної активності: педагогіка – І. Андрамонова (1999); Т. Льовкіна, Л. Фарафонова (2000); В. Зінченко (2002); М. Антонова (2004); І. Голованова, Л. Белова (2005); Л. Барилкіна, М. Нам, О. Нісман (2006); психологія – В. Єльцова, Д. Корнієнко (2003), Є. Велічко (2004), філософія – Г. Зикова, В. Черепанов (1983), С. Мордкович, В. Філімонов, Д. Фролов (1984), О. Єлісеєв (2004), соціологія – А. Сергієнко (2005). Це свідчить про зростання її науково-практичної актуальності. Але й досі існує значна кількість нерозглянутих питань. Високо оцінюючи значущість досліджень, присвячених проблемі соціальної активності, у той же час маємо відзначити, що є потреба в подальшому дослідженні її взаємозв'язку з образом життя сучасної людини; що далеко не всі її сторони достатньо розкриті та науково обґрунтовані. Особливо, це стосується дослідження аспекту формування соціальної активності учнів початкової школи.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Звернення до «золотих джерел» педагогічної думки минулого набуває сьогодні непересічного теоретичного та практичного значення. Цілком логічно, що серед багатьох завдань, особливий сенс має пошук ефективних шляхів формування соціальної активності в початковій школі, підґрунтям якого є історико-педагогічний досвід педагогічної думки ХХ століття. Відтак, завданням статті є аналіз тенденцій розвитку поняття соціальної активності в педагогічних ідеях науковців ХХ століття (кінця ХІХ – початку ХХІ століття), в контексті соціального виховання.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукової літератури засвідчив багатоаспектність проблеми виховання соціальної активності особистості (розуміння її суті), що прямо або побічно, завжди була в центрі уваги прогресивного наукового співтовариства; від філософсько-виховних настанов часів Античної історії, до більш розвинених, вдосконалених «поглядів» наступних історичних епох. Поступово набираючи «оберти»

соціальна активність набуває нових, більш сучасних форм і змісту. «Виховання повинне відповідати на запити часу, повинно піти назустріч потребам життя і готувати людей нового складу, з іншими навиками, з іншими поняттями. Це поглиблення виховання полягає в тому, що школа (як і інші соціальні інститути повинна взяти на себе завдання соціального виховання...» [5, 6]. Адже, умови формування соціальної активності особистості в системі суспільних відносин як найповніше відображає педагогічний аспект вивчення цієї проблеми, що на тлі наукових пошуків ХХ ст. набуває суттєвого розвитку.

Як відомо, передумовою людської історії завжди була і залишатиметься наявність живих людей, спільності. «Людина стає людиною завдяки людській спільності..., не зростає наодинці, не зростає і просто один поряд з іншим, в приблизно однакових умовах, але кожен – під багатобічними впливами один одного, невинно реагуючи на ці впливи»[5].

З кінця ХІХ – початку ХХ ст. на тлі економічного розвитку, суспільно-політичних змін, активних метаморфоз соціального життя, досягнень науки і техніки, за кордоном відбувалася інтенсивна актуалізація ідей гуманістичної педагогіки, суспільного виховання, удосконалення навчально-виховних теорій, зацікавленість «світом дитинства» у таких напрямках, як соціальна педагогіка Г. Кершенштейнера, з ідеями трудової школи; педоцентризму «школи майбутнього» Д. Дьюї; увага до стимулювання активності дітей у «школі діяльності» А. Лайя та педагогічних ідей представників альтернативної педагогіки: А. Фер'є, О. Декролі, Е. Кей, М. Монтесорі, Р. Штейнер, С. Френе, П. Петерсен та інших. Окремі з цих ідей мали неабиякий вплив і на розвиток вітчизняної педагогіки, особливо – її соціального напрямку, що посилювало увагу до «активності» дитини, виховання соціально активної особистості. Оскільки, саме соціальна активність більшою мірою відображає суть соціального розвитку людини і одночасно його позицію у відносинах з іншими людьми, в індивідуальному, суспільно-соціальному та історично-цивілізаційному ракурсах.

Наша увага до соціальної активності у педагогічних ідеях саме ХХ століття, характеризується найконцентрованішим спектром подій: в розвитку загалом наук, в «суспільних» сферах життя людини, в цивілізаційному аспекті. Бурхливому розвитку вітчизняної педагогіки, цього вікового проміжку історії, передують підґрунтя теоретичної педагогіки протонародного виховання і народної школи ХVІІІ ст. (І. Посошкова, діячів просвіти М. Ломоносова, І. Бецького, Ф. Янкович де Мірієво і ін.). Друга половина ХІХ ст., де в умовах бурхливого розвитку капіталістичних відносин остаточно формується тенденція розвитку грошового господарства; зростає виробництво для ринку, насичення ринку промисловими товарами та стійкий попит на них, розширення території, збільшення народонаселення. Відбуваються певні зміни в системі соціальних відносин: розширюються цивільні свободи особи (недоторканність, свобода слова, друку, союзів, зборів), що природно, найбезпосереднішим чином змінює вектор соціального виховання, створюючи великі можливості для особистої активності, ініціативи, зміни

роду занять, соціальної активності. На цьому фоні, як визначає А. Мудрик, – «починається розширюватися замовлення педагогіці системи суспільного виховання. По-перше, в нього «включається» виховання молоді й інші стадії їх вікових груп. По-друге, адаптація і перевиховання всіх вікових категорій, в першу чергу, звичайно дітей, підлітків і юнаків, що не вписуються у соціальну систему або порушують встановлені у ній норми» [8]. У цей час організація навчально-виховних закладів є єдиним напрямком державної просвітницької політики XIX ст., започатковуються неординарні педагогічні теорії, що втілюються у практику виховання і навчання: наукова педагогіка, педагогіка вільного виховання, експериментальна педагогіка і багатьох інших «починів» (К. Ушинський, Н. Корф, Н. Бунаков, С. Рачинський, Л. Толстой, С. Шацький, В. Бехтерев).

Становлення громадянського суспільства, створення демократичного простору, функціонування інституту самоврядування, спричиняє необхідність виховувати соціально активних людей, це зумовило актуальність соціального виховання молоді, особливого звучання набувають принципи соціального виховання: зв'язок школи з життям; природовідповідність, культуровідповідність виховання; свобода і самодіяльність; реалізм; досвід; народність; гуманітаризація освіти; індивідуалізація; відповідність школи формі державного устрою. У розробці цих концептуальних позицій взяли участь багато видних представників науки і культури, серед яких М. Пирогов, В. Стоюнін, Н. Щелгунов і ін. Засобами виховання соціальної активності того часу вважаються *праця і громадська думка*. З таких позицій стає зрозумілою особлива увага громадськості до розвитку шкільної справи, «шкільництва» (за вагомих внеском В. Водовозова, В. Острогорського, С. Русової, Г. Ващенко та ін.). Адже не можна розглядати проблему соціальної активності як окрему (самостійну) проблему, а лише в системній взаємодії з життям.

Таким чином, у кінці XIX – на початку XX ст. розвиток вітчизняної педагогіки характеризується інтенсивними процесами диференціації та інтеграції наукового знання; прагненням педагогів знайти методологічні принципи розробки педагогічної теорії, зокрема у вихованні соціальної активності, яка пояснювала б усі проблеми педагогічного процесу в їхньому взаємозв'язку з суміжними галузями наукового знання та сферою соціального існування людини.

Отже, розглядаючи XX століття як найбільш показове у процесі теоретичного розвитку і практичного вирішення проблеми соціальної активності, що, до речі знаходилася в центрі уваги у різні періоди свого існування, ми умовно виділяємо три етапи. Перший етап в розвитку поняття соціальної активності, перша чверть XX ст., що доречі, багато в чому зумовив у подальшому відродження інтересу в пошуках педагогів 60-х років, представлений творчими пошуками засновників педагогічної теорії і практики виховання соціальної активності особистості, видатних діячів педагогіки – Н. Крупської, А. Луначарського, П. Блонського, А. Пінкевича, В. Сорока-Росинського, С. Шацького, А. Макаренка. Другий етап

представимо розглядом творчості найяскравішого педагога, який виховував соціально активну молодь – В. Сухомлинського. Третій етап – охарактеризуємо педагогічними пошуками Б. Вульфою, Т. Мальковською, К. Мешалкіною, М. Яценка.

Характеризуючи суспільні події початку ХХ ст. (І етап) побудовою нової держави в результаті соціальної революції; марксистською ідеологічною політикою; стрімким розвитком економічної сфери і водночас, послабленням постійними війнами молодій державі; – соціальна активність, скоріше простежується як дійсна сукупність усіх суспільних відносин, тобто, як активність суспільства й особистості. Соціальна активність спрямована на ідейно-політичну діяльність, самовиховання, самовдосконалення особистості, підвищення свідомості і відповідальності трудящих. Вона розглядалась як стан діяльного соціального суб'єкта у сфері трудового пізнання і практико-революційної боротьби. Показниками соціальної активності є цілеспрямованість, наполегливість, працьовитість, відповідальність, колективізм та відданість ідеологічним настановам борця за суспільну рівність, комуністичне майбутнє. Тобто, соціальна активність розглядається як риса образу життя (особистості, класу, суспільства), вираження прагнень соціальних суб'єктів у досягненні вищої мети – суспільно-значущих цінностей. Вищим щаблем соціальної активності вважається комуністична активність. За нашими міркуваннями, цей етап є «золотим фондом» феномену соціальної активності, що має як певні позитивні, так і негативні риси. До перших слід віднести подолання представниками робітничого класу існуючих протиріч, перехід їх з позицій реакційного класу до прогресивних позицій, при цьому ціннісні ідеали кожної окремої особистості співпадають з вищими ідеалами класу та суспільства, що породжує могутні стимули соціальної активності та зацікавленість у всебічному розвитку сутнісних сил сукупної людини. Згуртованість трудящих у досягненні єдиного суспільного ідеалу, кращих соціальних умов для самоствердження людини, її реалізації, проявляються у творчій діяльності, самодіяльності мас. До других – ідеологічне насадження вищих суспільних цінностей, складається радянський тоталітаризм з майже релігійним фанатизмом комуністичної педагогіки, поклоніння єдиному комуністичному ідеалу. Тож на фоні революційно-політичних подій, соціальні зміни призводять не тільки до науково-теоретичного обґрунтування феномену соціальної активності, а й зумовлюють історичну об'єктивну потребу в людях активного соціального типу. Активність сприймалася як засіб реформування школи «комуністичного майбутнього», що знайшло відображення у Декларації про Єдину трудову школу, оскільки лише знання як засіб існування свідомості, є основою формування духовного світу людини, та є структурним елементом у формуванні її соціальної активності.

Н. Крупська, П. Блонський С. Шацький, В. Сорока-Росинський, а потім А. Макаренко наголошували на необхідності залучення дітей до суспільно-корисної роботи, яка повинна «зародити» у дитині бажання і прагнення працювати на загальну користь. Велику увагу педагоги приділяли дієвим

методам формування соціальної активності дитини, особливо сумісній праці дорослого і дитини, та певному зв'язку між основними сторонами дитячого життя – фізичною працею, грою, мистецтвом, розумовим і соціальним розвитком (це торкається і форм дитячої діяльності, та їх організації).

Педагоги не тільки декларували важливість виховання гуманізму, колективізму, відповідальності, чуйності, а особливо, – соціальної активності підростаючої особистості, а й своєю власною діяльністю практично реалізовували свої ідеї (В. Сорока-Росинський – школа ім. Ф. Достоєвського, А. Макаренко – Трудова колонія ім. О. Горького, комуна ім. Ф. Дзержинського). Вони надавали великого значення створенню умов для прояву дітьми і підлітками соціальної активності у різних сферах буття: навчанні, праці, спілкуванні у повсякденному житті.

На початку 60-х років (II етап) на фоні гнітючої економічної ситуації в країні склалася суперечлива ситуація: погляди на освітньо-виховну ситуацію розділилися між поверненням до ідеологічного та соціально-психологічного впливу тоталітарно-декларативної педагогіки чи практичною реалізацією свободи у вихованні творчої особистості. Соціальна активність, що декларувалася в ті роки, це активність мовчазних гвинтиків державної машини, слухняних ентузіастів, з однаковими інтересами, здібностями, потребами. На противагу цьому, у тоталітарній педагогіці з'явилися сміливі і нові за значенням підходи до роботи з дітьми. Однією з них була діяльність В. Сухомлинського з виховання соціальної активності учнів. Для нашого дослідження, особливого теоретичного та практичного значення набувають його альтернативно-педагогічні ідеї, досвід Павлівської школи, де формування соціальної активності дитини відбувається завдяки впливу виховної дії колективу: вчителів, дітей різного віку, батьків. Зважаючи на те, що діяльність педагога-новатора розгорталася на фоні тогочасних умов радянського ідеологічно-політичного тоталітаризму, знеособлення людини, позбавлення її індивідуально-творчої активності, креативності; основоположним принципом у розвитку соціальної активності дитини, В. Сухомлинський вважав діяльнісний підхід. Треба «навчити дитину творити добро для іншої людини і переживати у зв'язку з цим найвищу людську радість» [10], пробудити у дитини зацікавленість тим, що виходить за рамки її «Я». І хоча в його працях не вживається термін «соціальна активність», багатогранна наукова творчість В. Сухомлинського не обійшла проблему виховання соціальної активності. У багатьох своїх роботах, розвиваючи ідеї ранньої соціалізації молодших школярів, павлівський педагог розкриває шляхи цілеспрямованого формування соціальної активності учня через ідеї виховання громадянськості, духовного світу, колективізму, єдності емоційної і естетичної [11].

Ми цілковито поділяємо площину педагогічних поглядів педагога-майстра, який перспективу гармонійного розвитку юної особистості вбачав у необхідності її соціального самоздійснення, всеохоплюючій, активній взаємодії з оточуючим світом. Соціальна активність розглядалася ним як поле для розкриття, вираження, утвердження особистої «Я-концепції»

дитини, її творчих здібностей, як інструмент життєрадісної впевненості вихованця у своїх силах, збільшення його духовного світу, завдяки єдності «енергії думки» соціуму. Розрахунок педагога був простий і разом з тим передбачливо вірний – треба задіяти внутрішню, природну потребу дитини бути активною, діяльною, корисною іншим. При цьому він намагався зберегти дитячу безпосередність і щирість, доброту, наївну відвертість, вміння дивуватися оточуючому, сприймати світ таким, який він є, проявляти активний інтерес до навколишнього соціуму, а найголовніше, – інтерес до інших людей.

Розглядаючи колектив як могутній засіб виховання, взаємини між особою і колективом, як модель взаємовідносин – особистості та суспільства, соціальну активність учня В. Сухомлинський вважав особистісною якістю та індивідуальною соціальною характеристикою, що сприяє більш адекватному, безпроблемному пристосуванню до мінливих умов соціуму та породжує внутрішнє бажання до активних удосконалень суспільства на краще. Він завжди намагався виховувати у дітей зацікавленість життям, активність у самостійності виявів власної творчості та індивідуальності, як основу для подальшого розвитку їх соціальної активності та діяльності, на разі – соціально-корисної.

Пізніше, починаючи з 60-80 років ХХ ст., який ми виділяємо, як третій етап розвитку соціальної активності, що змістовно характеризується у роботах В. Бочарової, І. Андрамонової [3, 1], знову привертає увагу науковців. Історична неспроможність до оновлення і реформування спонукає до пошуку якісно нових шляхів у вирішенні проблеми формування соціальної активності особистості підростаючої дитини. Це підтверджується більш докладним вивченням соціальної активності у роботах Б. Вульфою, Т. Мальковською, К. Мешалкіною, М. Яценка й багатьох інших.

Так, у ґрунтовному дослідженні Т. Мальковської, що має для нашого дослідження суттєве значення, соціальна активність характеризується «як інтегральне поняття, яке може виявитися і як спонукач до діяльності, і як стійка властивість особистості, її характерологічна риса» [6; 7].

В основі дослідницької позиції Б. Вульфою, стосовно формування соціальної активності старшокласників, відзначено її соціально-рольове значення: «чим ширше круг дійсно виконуваних ролей старшокласниками, тим щільніше зв'язок особистості з суспільством, тим активніше розкриваються суспільно цінні особисті якості, тим легше, з найменшими втратами і для нього самого, і для суспільства відбувається згодом соціальна адаптація випускника школи в нових умовах самостійного життя» [4].

Б. Вульф, Т. Мальковська, К. Мешалкіна, вивчаючи педагогічний аспект соціальної активності виділяють її певні види: – пізнавальну активність; – трудову активність; – організаторську активність; – суспільно-політичну активність; – активність у любительських видах діяльності. Поряд з цим, дослідженню різних аспектів активності дітей і підлітків присвячено багато педагогічних розробок: Л. Арістова, І. Харламов, Г. Щукіна, Т. Шамова – зосередилися на проблемах пізнавальної активності й

активізації пізнавальної діяльності; питанням громадянської активності і свідомості (Ю. Марінкіна, Д. Яковлева); активності ідейно-політичної, трудової, суспільно-організаторської (М. Прілепській, В. Пірогов, О. Евсеєва, А. Лутошкін).

Наприкінці хотілося б звернути увагу, також, на дослідження С. Баранова, Л. Болотіної, В. Сластьоніна, які, наголошуючи на тривалості і складності процесу, вважають, що соціальну активність слід розглядати не тільки як властивість особистості, але і як форму та спосіб її діяльності, що пов'язана з іншим поняттям, з суспільною активністю. Попри це, суттєвим недоліком визначених досліджень є те, що науковці розглядають соціальну активність як якість особистості, притаманну лише дітям старшого шкільного віку, підліткам, уникаючи розгляду означеної проблеми стосовно молодших школярів. На нашу думку, помилковість цього спричинена зміщенням акценту на соціалізацію учнів, як на головне завдання виховання дитини, особливо молодшого шкільного віку. Підтвердженням є посилення уваги значної кількості науковців, особливо, на початку ХХІ століття, до досліджень присвячених соціалізації учнівської молоді, зокрема, соціалізації молодших школярів Ю. Богінська, О. Кононко, С. Курінна, Н. Лавриченко, С. Литвиненко, В. Оржеховська, І. Пеша, І. Печенко, Т. Поніманська, Р. Пріма, Н. Рогальська, Л. Чулкова та ін..

Підсумовуючи, визначимо, що наші міркування мають певні лінії перетину з думками інших науковців, наприклад, у розумінні соціальної активності як форми прояву найважливішої якості особистості, у якій віддзеркалюється свідомо-діяльнісне ставлення людини до навколишнього світу, здатність до перетворення соціуму та самоздійснення, обумовлене внутрішніми спонукками людини, його ціннісними орієнтаціями. Слід сказати, що виховання соціальної активності можна розглядати як процес створення умов для реалізації готовності учнів до реальних соціальних дій у різних сферах соціальних відносин (політичної, економічної, духовної). Загальна соціальна функція виховання у ХХ ст. полягала в тому, щоб виховуючи соціальну активність не тільки передавати з покоління в покоління знання, уміння, ідеї, соціальний досвід, способи поведінки, а на основі засвоєного досвіду сформуванню особисту потребу дитини у соціально активній суспільно позитивно спрямованій діяльності.

Висновки. Таким чином, аналіз наукової джерельної бази ХХ століття дозволив простежити динаміку розвитку поняття соціальної активності. Зважаючи на те, що означена проблема висвітлена не тільки в теоретичних положеннях минулого століття, а й в організації досвіду практичної роботи педагогів (освітніх закладів) того часу, історико-педагогічний аналіз дозволяє виявити та підтвердити коріння назрілих питань стосовно формування соціальної активності сучасних школярів, накреслити напрямки, шляхи використання ідей золотого педагогічного фонду в практиці формування соціальної активності молодших школярів. Оскільки, як зазначає І. Бех: «Лише те молоде покоління, яке буде підготовленим до випробувань на Людяність, матиме право стверджувати: «Світ творить нас, ми творимо

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрамонова И.М. Воспитание социальной активности старшеклассников в теории и практике отечественной педагогики, 1960-1985 гг.: Дис. канд. пед. наук. – Кострома, 1999. – 133 с.
2. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2 кн. Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: Наук. видання. – К.: Либідь, 2003. – 344 с.
3. Бочарова В.Г. Социальная педагогика: диалог науки и практики // Педагогика. – 2003. – № 9. – С. 3-9.
4. Вульф В.З. Цель и сущность гражданского воспитания // Воспитание гражданина в советской школе. – М.: Педагогика, 1990. – С. 29-36.
5. Зеньковский В.В. История русской философии: В 2-х т. – М.: АСТ; Ростов-на-Дону: «Феникс», 1999. – Т. 1. – 542 с.
6. Мальковская Т.П. Воспитание социальной активности старшеклассников. – М.: Педагогика, 1988. – 122 с.
7. Мальковская Т.Н. Воспитание социальной активности старших школьников. – Л.: ЛГПИ, 1973. – 172 с.
8. Мудрик А.В. Социальная педагогика. Учеб для студ. пед. вузов (Под ред. В.А. Сластёнина). – М.: Издательский центр «Академия», 1999. – 184 с.
9. Наторп П.Н. Социальная педагогика. Теория воспитания воли на основе общности. – СПб.: Изд-во О. Богданова, 1911. – 360 с.
10. Сухомлинский В.А. Избранные произведения: в 5 т. / В.А. Сухомлинский; ред. кол.: А.Г. Дзевежин и др. – Киев: Рад. школа, 1979. – Т. 1. – 682 с.
11. Сухомлинский В.А. О педагогической культуре родителей // Сухомлинский В.А. Избр. пед. соч.: В 3-х т. – М.: Педагогика, 1981. – Т. 3. – С. 422-441.